

лише психіку конкретного автора. а й психіку людей загалом, у всіх її найглибших і найбільш специфічних проявах.

Етнологи ХХ століття переконливо довели, що архаїчні спільноти, які витворюють міфічні моделі світоустрою, розуміють і сприймають світ не надто відмінно від так званих цивілізованих суспільств. Завжди в основі моделі лежить поділ на своє / чуже у горизонтальному вимірі світу, навколо людини, а поділ на земне / небесне, який одразу маркується як “-” і “+”, тобто профанне, досяжне для опанування, і сакральне, могутнє і недосяжне, остаточно структурує будь-яке світосприйняття, перетворюючи на довершений, затишний світ, у центрі якого пульсує енергетика людського “я”. Ця універсальна модель лежить в основі будь-якої культури і здатна структурувати будь-яку творчість, перекидаючи містки від сучасності до давнини, від однієї людини до всього людства.

Захопившись діагностикою психічних аномалій в особах письменників, психоаналітики в царині літературознавства практично лишили без уваги той факт, що психоаналіз як наука і філософія постав із проекції психічних процесів на давні міфології. Зовсім не випадково всі видатні психологи (так само, як і гуманітарії інших галузей: Н.Фрай, К.Леві-Строс, Дж.Кемпбелл, Й.Гейзінга, М.Еліаде та інші) свої головні відкриття базували на уважному вивченні міфів і міфо-образів. Стає зрозуміло, що міфо-образи кодують дуже важливу інформацію про людину, особливо про її внутрішній світ. Вона зберігається так би мовити в заархівованому вигляді у мові, але спроможна ожити і виявити свої предковічні глибини, якщо потрапить у живу воду творчого процесу індивідуальної психіки.

Отже, літературознавчий психоаналіз може стати тим науковим методом, який в царині літератури знаходить базові знання про людину, але при умові, якщо він буде рухатись до вивчення психіки автора від ключових образів його творчості, в першу чергу мовних образів. І такі знання стануть важливі і цікаві науковцям всієї гуманітарної сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Софія-Логос. Словник. – К.: “Дух і Літера”, 1999. – 460 с.
2. Бауер В., Дюмоц И., Головин С. Энциклопедия символов: Пер. с нем Г.И.Гаева. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 512 с.
3. Еліаде М. Священне і мирське / Еліаде М. Мефістофель і андрогін: Пер. з нім. Г.Кьорян. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – С.7-116.
4. Леві-Строс К. Структурна антропология: Пер. з фр. З.Борисюк. – К.: Основи, 2000. – 388 с.
5. Нич Р. Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство: Пер. з польськ. О.Галети. – Львів: Літопис, 2007. – 316 с.
6. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.
7. Юнг К.Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: ее теория и практика: Пер. с англ. В.Менжулина. – К.: СИНТО, 1995. – 236 с.

Максим НЕСТЕЛЄВ

© 2008

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, ПСИХОАНАЛІЗ, СУЇЦИДОЛОГІЯ (ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

У науці, починаючи з середини минулого сторіччя, все більшої популярності набувають дослідження, методологічна база яких ґрунтується на декількох, часом ніби взаємовиключаючих, теоріях, і цей стан ще більш ускладнився в добу Постмодерну. Однак не втрачає актуальності термінологічна та телеологічна складова подібних праць. Якщо екстраполяція специфічних слів однієї терміносистеми на іншу зрештою аналізується в спеціальних роботах, то, незважаючи на факт ніби підготовленості до самого процесу екстраполяції, суперечливим залишається доцільність використання одних термінів та уникання інших, менш розроблених, але тим не менш центральних для первинної терміносистеми. А також мета міждисциплінарних досліджень

прицьому інколи видається вже опосередковано вичерпаною тим, що автор спробував поєднати різнорівневий теоретичний матеріал, а наслідки й цінність такої часом еклектичної роботи розглядаються як другорядні. Мета нашої статті – визначити певні методологічні складності та перспективи психоаналітичного пояснення суїцидальних мотивів у літературі, а також виробити спільні термінологічні критерії поєднання літературознавства, психоаналізу та суїцидології і висвітлити історію вивчення можливостей співіснування цих наук при інтерпретації художніх явищ.

Відомий американський мовознавець Дж. Каллер зазначає, що Ф. де Соссюр у лінгвістиці, Е. Дюркгайм у соціології та З.Фройд у психології кардинально революціонізували науку ХХ століття, встановивши вчення про людську поведінку на нову базу [25, 15]. Головне їхнє сукупне радикальне нововведення, на його думку, це та епістемологічна передумова, що „для живих істот суспільство – це первинна реальність” [25, 86], а соціальні факти – першочергові. Для нашого дослідження важливим є те, що Е. Дюркгайма вважають автором першого наукового дослідження про суїцид (1897), а З.Фройда часто розглядають як засновника психологічного підходу до пояснення самогубства [11, 59]. Що ж до Ф. де Соссюр, то його методологію, поєднавши з психоаналітичною, розробляв й застосовував представник структурного психоаналізу Ж. Лакан.

У психоаналізі існує декілька теорій трактування та терапії самогубства. Погляди З.Фройда, який не написав жодного твору присвяченого спеціально суїцидальній тематиці, узагальнені в праці Р. Літмена [14]. Дослідник розділяє погляди засновника психоаналітичного методу на два періоди – 1881-1910 (підкреслення почуття провини як мотивуючого для суїцидента) та 1911-1939 (введення та обґрунтування інстинкту смерті та відношення меланхолії і самогубства). Психоаналітик Х. Хензелер [22] вводить цікаву та неоднозначну (й додамо – плідну з точки зору літературознавства) гіпотезу пояснення акту самознищення як результату нарцистичної кризи. Психологи О. Соколова та Ю. Сотникова [20] у статті „Проблема суїцида: клініко-психологічний ракурс” (2003) підводять підсумки відношень психоаналіза до проблеми самогубства на сучасному етапі.

Спроб поєднання суїцидології з літературознавством взагалі існує незначна кількість, при чому це здебільшого використання літературних фактів не з літературознавчою метою. Сучасний російський психотерапевт В. Єфремов позаклінічний матеріал (епістолярну спадщину, окремі моменти біографії відомих особистостей, художню літературу) при вивченні загальної суїцидології „вважає не лише можливим, але й доцільним” [7, 15] з огляду на те, що творча особистість спроможна достовірніше показати загальний контекст, який призводить суїцидальну поведінку, аніж це буде зрозуміло при умовах клініко-психологічного аналізу реальних пацієнтів-суїцидентів.

Звичайно, не можна оминати праці Г. Чхартішвілі [23] по дослідженню „літературициду” (за висловом поета А. Рембо), де алфавітно-біографічно відсортовано літературів-самогубців. Однак даній роботі бракує єдиного критерію в пояснення акту самознищення та певна тенденційність відбору матеріалу (до самогубців зараховуються, наприклад, російські письменники С. Єсенін та Л. Добичін, хоча на це не має вичерпних підстав; окрім того в зібранні Г. Чхартішвілі повністю відсутні українські автори).

Різні аспекти психоаналітичного трактування літературної творчості висвітлювались багатьма авторами – І. Григорьевим [6], Л. Виготським [4], А. Гамбургером [5], Г. Блумом [3], Д. Ранкур-Лафер’єром [17], І. Смірновим [19] та ін. (докладніше про це – у статті О.Козлова [12]). В сучасному українському літературознавстві активно репрезентує психоаналітичну течію Н. Зборовська [8; 9].

Проте в українській літературознавчій науці практично й теоретично відсутній (за винятком деяких спорадичних зацікавлень) повноцінний аналіз феномену самогубства в художніх текстах із застосуванням психоаналітичної методології. Зрештою до схожого виду робіт наближаються психоневрологічний етюд І. Бірштейна про В. Гаршина [2] та стаття Б. Тихолоза про Е. Гемінґвея [21], проте, зрозуміло, що тематика цих досліджень неукраїнська, а другий із зазначених прикладів загалом написаний в есеїстичному, ненауковому стилі.

Ця літературознавча лакуна пояснюється як невиробленістю психоаналітичних категорій інтерпретації художніх текстів, так і складністю пояснення екзистенційної тематики небуттевих концептів у літературі. Для трактування суїцидального дискурсу в літературній практиці (тобто зображення парасуїцидальних та суїцидальних думок, хвилювань, намірів й автодеструктивної

поведінки діючих осіб у художній структурі творів) ми пропонуємо послуговуватись концепцією „проективного самоаналізу”, яку вживаємо з метою опису психоестетичної стратегії побутування художнього твору в парадигмі взаємоіснування автора та продукованого ним тексту. Видатний американський славіст-літературознавець Д. Ранкур-Лафер'єр відзначає стосовно цього – „Переживання письменників передаються за допомогою різних прийомів, метафор, метонимії та персоніфікуються в характерах вигаданих героїв” [18, 131].

Така психолінгвістична реалізація явищ чи наслідків особистісного психічної реальності, переведення її в категорії об'єктивної реальності, породжує неоднозначність тлумачення подібного процесу. Проте ми відрізняємо нашу концепцію від теорії В. Беяніна [1], яка включає „проективний літературний тест”, тому що його методологія відрізняється від психоаналітичної й зосереджується переважно на аналізі лексем та синтакасем, що зрештою зводиться до психолінгвістичного напрямку, а не до літературознавства як такого. Російський літературознавець Є. Еткінд у своєму проекті психопоетики додає до концепції „проективного самоаналізу” те важливе уточнення, що пропонує розглядати співвідношення думки й слово у творі як співпоеднання та взаємовираження „внутрішньої людини” та словесного зовнішнього мовлення [24].

Дослідження психосемантики образів, явлених художнім світом митця, які психоаналіз дозволяє інтерпретувати крізь факти психологічного наповнення життя самого автора, тобто крізь факти його психобіографії, є прицьому основним завданням. А історія літератури загалом чи якийсь її період зокрема перетворюється при подібному висвітленні на психоісторію. Автор „психогенної теорії історії” американський науковець Ллойд де Моз наголошує на тому, що психоісторія – це передусім наука про історичну мотивацію, яку більше цікавить проблема, ніж період [16]. Отже, психоісторія української літератури передбачає аналіз вузлових проблем та певних здебільшого маргінальних мотивацій генезису художнього процесу. Важливим фактом є те, що психобіографія митця в українському просторі часто перетворюється на патографію (психогенно хворобливу біографічність), особливо в зіткненні з колоніальним дискурсом (тут багатий матеріал дає всебічний аналіз життя і творчості М. Хвильового) – цю ситуацію докладніше описано в дослідженні Н. Зборовської „Код української літератури” (2006). Проблематика патографічної творчої особистості нерідко при цьому перетинається з суїцидальною наснаженістю літературного дискурсу.

Критик М. Зеров справедливо зазначав, що автор твору йде від ідеї до „образотворчого втілення”, а читач навпаки – від образу до ідеї [10, 436], інакше формулюючи, першу структуру можна назвати відповідно креативною моделлю, а другу – рецептивною. Для всебічного дослідження психобіографії будь-якого митця важливим є усвідомлення існування обох моделей, врахування яких дозволить нам зрозуміти причини жанрово-стильових пошуків письменника. А концепція „проективного самоаналізу” вводиться нами як універсальна психоаналітична концепція розуміння креативно-рецептивного коду існування художньої творчості.

Письменник, що відчуває неухильну потребу писати, потребу як обов'язок пізнати себе художніми засобами, намагається через свою творчість зрозуміти макрокосм за допомогою аналізу власного мікрокосму.

Самоаналіз не обов'язково повинен бути свідомим, частіше навіть навпаки, підсвідомим, чи точніше – несвідомо втіленим, проте цінність його від того не зменшується, а лише підвищується важливість та професійна адекватність критика-реципієнта. Критик (як і психоаналітик) спершу повинен бути в цьому випадку гарним самоаналітиком, уміти дослідити власну креативність та виявити характеристичні риси власної психобіографії.

Проте подібна інтроспекція може бути як конструктивна (наприклад, В. Підмогильний, що використовував здобутки психоаналізу задля об'єктивного висвітлення внутрішнього світу персонажів), так і деструктивна (Т. Осьмачка доволі виразно виявляє у своїх текстах параноїдально-автоагресивний психоз, зумовлений ситуацією перманентної імперської небезпеки).

У контексті суїцидології нас найбільше цікавить, яким чином автор може попередити / заявити про самозаглиблення в дискурс самогубства, що, зокрема, є актуальним для української літератури 20-30-х рр. ХХ ст. Оскільки в цей час існувала значна кількість популярних і непересічних письменників, яке зрештою закінчили життя самогубством – Аркадій Казка (1890–1929), Микола Хвильовий (1893–1933), Борис Тенета (1903–1935), Іван Микитенко (1897–1937) та

ін. Загалом Г. Костюк та Об'єднання „Слово” нараховують 8 митців-самогубців, які наклали на себе руки з часу існування радянської влади й до 1938 року [13, 12].

Простежимо параметри проективного самоаналізу деяких з вищезазначених авторів. І. Микитенко, наприклад, у повісті „Антонів огонь” (1927) виводить образ лікаря Підгаєцького (цікаво, що І. Микитенко сам за освітою – лікар, тому складно оминати певну автобіографічну підоснову під час створення даного персонажа), який, заплутавшись у меланхолійно-мелодраматичних стосунках закоханості до свого першого дитячого об'єкта симпатії – Ліди, вирішує звести рахунки з життям. Однак письменник доволі оригінально, цілком у дусі новонароджуваного соцреалізму, оптимістично-героїчно відкидає навіть саму ймовірність самогубства цієї діючої особи. Змальовуючи вранці, після трагічно-вирішальної ночі, нерухоме, але живе тіло лікаря, І. Микитенко пише: „Чого ж ви дивуетесь? Що він не вмер? Так, він не вмер, бо він... зовсім не такий дурень, щоб справді загнати собі три деці кокаїну під шкіру” [15, 157]. Однак самоаналіз, такий доречний для утвердження життєстверджуючого пафосу доби, проголошеного першочергово в літературі, не допомагає автору уникнути національно-нівелюючого терору в житті реальному. Після виключення з партії та звільнення, він, попрощавшись з родиною та взявши браунінг, виходить з дому. Через два тижні пошуків його тіло було знайдене в лісі з простреленою правою скронєю.

Можна ще відзначити настійне осмислення суїциду у психобіографії М.Хвильового – від оповідання „Редактор Карк” (1923), де головний персонаж постійно й нав'язливо з'ясовує свої стосунки з браунінгом, та згадки про постріл у карк мародерці Дмитра Кармазова („Вальдшнепи”, 1927), у брутальний час знайомства з майбутньою дружиною Ганною, якій він упродовж однієї з чисельних сварок обіцяє „пустити собі кулю в лоб”. До навіть, здається, простого використання неоднозначного художнього прийому в одному з листів М. Хвильового з-за кордону, де він мріє „втопитись у натовпі”, що в парадигмі проективного самоаналізу виглядає пророчим передбаченням можливості самогубства як поки що імпліцитної, не промовленої, але прийнятної альтернативи.

Хоча суїцидальний дискурс „Розстріляного Відродження” можна трактувати і не на прикладі творів митців-суїцидентів, адже матеріали доби дають на це вагомий підстави (зокрема твори Г. Епіка, П. Панча, Д. Тася, В. Підмогильного, О. Слісаренка, М. Івченка, Л. Первомайського, В. Кузьмича та ін.), і важливість проективно-автобіографічних моментів при цьому не зменшується, а лише набуває характеру універсальності індивідуального вирішення, зумовленого впливом загальнопсихологічної атмосфери часу.

Отже, на нашу думку, дослідження суїцидальних мотивів у літературі в психоаналітичному ракурсі є доволі актуальним, адже дозволяє прояснити настільки екзистенційну важливість і різноманітність, загально кажучи, танатологічних (якщо використати цю назву стосовно введеного З. Фройдом інстинкту смерті) ідей у семіосфері художнього тексту. А концепція „проективного самоаналізу” дозволить об'єктивно й психологічно вмотивовано пояснити вагу суїцидального дискурсу доби в об'єктивованій психічній реальності конкретного автора, тобто в його творчості. Хоча, звичайно, проблеми міждисциплінарного дослідження залишаються, зокрема, це стосується теоретичного апарату та необхідності в кожному конкретному випадку застосовувати декілька методологій, де не є вичерпаними потенційні та практичні можливості єдинометодологічного підхода.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беянин В. Психологическое литературоведение. Текст как отражение внутренних миров автора и читателя: Монография. – М.: Генезис, 2006. – 320 с.
2. Бирштейн И. Сон В.М. Гаршина. Психоневрологический этюд к вопросу о самоубийстве // История психиатрии в Украине / Сост. И.И. Кутько, Л.И. Бондаренко, П.Т. Петрюк. – Х.: Основа, 1996. – С. 118-131.
3. Блум Х. Страх влияния. Карта перечитывания: Пер. с англ. / Пер., сост., примеч., послесл. С. Никитина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998. – 352 с.
4. Выготский Л. Искусство и психоанализ // Выготский Л. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – С. 91-110.
5. Гамбургер А. Психоанализ и литература // Ключевые понятия психоанализа. [Под редакцией Вольфганга Мертенса. Перевод с немецкого С.С. Панкова]. – СПб.: Б&К, 2001. – С. 287-293.

6. Григорьев И. Психоданализ как метод исследования художественной литературы // Классический психоданализ и художественная литература / Сост. и общая редакция В. Лейбина. – СПб.: Питер, 2002. – С. 326-349.
7. Ефремов В.С. Основы суицидологии. – СПб.: „Издательство „Диалект”, 2004. – 480 с.
8. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
9. Зборовська Н. Психоісторія новітньої української літератури: проблеми психосемантики і психопоетики. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – К., 2007. – 40 с.
10. Зеров М. „Сонячна машина” як літературний твір // Зеров М. Твори: В 2 т. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. – К.: Дніпро, 1990. – С. 435-456.
11. Зотов М. Суїцидальне поведіння: механізми розвитку, діагностика, корекція. – СПб.: Речь, 2006. – 144 с.
12. Козлов А. Психоданалитическая критика // Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – М.: Intrada, 2004. – С. 338-340.
13. Лавріненко Ю. Від упорядника // Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933: Поезія-проза-драма-есеї / Упорядув., передм., післямова Ю.Лавріненка – К.: Смолоскип, 2002. – С. 8-13.
14. Литмен Р. Зигмунд Фрейд о самоубийстве // Журнал практической психологии и психоданализа. – 2003. – №3, март. (Ежекварт. научно-практ. журн. електронных публ.)
15. Микитенко І. Антонів огонь // Микитенко І. Твори в 4-х т. Том 1: Оповідання; Повісті; Поезії. – К.: Дніпро, 1982. – С. 107-160.
16. Моз де Л. Психоданалитическая история / Пер. с англ. А. Шкуратова. – Ростов-на-Дону: „Феникс”, 2000. – 512 с.
17. Ранкур-Лаферьер Д. Русская литература и психоданализ: [Пер. с англ.] – М.: Ладомир, 2004. – 1017 с.
18. Ранкур-Лаферьер Д. Русская литература и психоданализ: четыре способа взаимосвязи // Ранкур-Лаферьер Д. Русская литература и психоданализ: [Пер. с англ.] – М.: Ладомир, 2004. – С. 128-160.
19. Смирнов И. Психоданалитическая история русской литературы от романтизма до наших дней. – М.: Новое Литературное Обозрение, 1994. – 351 с.
20. Соколова Е.Т., Сотникова Ю.А. Проблема суицида: клиничко-психоданалитический ракурс // Вопросы психоданалитического. – 2006. – №2. – С. 103-115.
21. Тихолоз Б. Суїцид як прощання й повернення: абсолютний фінал трагічної одисеї Ернеста Гемінгвея (до сторіччя від дня народження) // Молода нація. Альманах 12. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 296-308.
22. Хензелер Х. Вклад психоданализа в проблему суицида // Энциклопедия глубинной психоданалитической. Т. II. Новые направления в психоданализе. Психоданализ общества. Психоданалитическое движение. Психоданализ в Восточной Европе. Пер. с нем. – М.: „Когито-Центр”, МГМ, 2001. – С. 88-102.
23. Чхартишвили Г. Писатель и самоубийство. Энциклопедия литературного суицида. – М.: Захаров, 2006. – 208 с.
24. Эткінд Е. „Внутренний человек” и внешняя речь (Очерки психопоетики русской литературы XVIII – XIX веков) // Эткінд Е. Психопоетика. – СПб.: „Искусство – СПб”, 2005. – С. 15-396.
25. Culler J. Ferdinand de Saussure. Revised edition. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1987. – 158 p.

Луїза ОЛЯНДЕР

© 2008

ЧАСОПРОСТІР ЯК ОБРАЗ ЄВРОПИ В КНИЗІ АНДЖЕЯ СТАСЮКА “FADO”: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

А. Стасюк (1960) – відомий польський прозаїк і есеїст – є автором багатьох книжок, таких, як “Biały kruk” (“Белая ворона”), “Opowieści galicyjskie” (“Галицькі оповідання”), “Moja Europa” (“Моя Європа”) та ін. Серед них “Fado” (2006) визначається глибиною художньо-філософської концептуальності і способом її вираження: твір складається з двадцяти чотирьох завершених нарисів, які водночас тісно пов’язані в єдине художнє ціле, котре створює різнобарвний образ сучасної Європи, розкриваючи безпосередньо й опосередковано духовний світ європейців. Серед чинників, які об’єднують окремі нариси, особливу емоційну роль відіграє меланхолічна мелодія – portugalskie fado [4, 49].

Fado (port.) дослівно – судьба (los), призначення (przeznaczenie) і водночас – ліричні португальські пісні, які зазвичай виконують у супроводі гітари (nastrojowe pieśni portugalskie wykonywane zwykle z towarzyszeniem gitar) [6, 870]. Заголовок інтригує, змушує замислитися про його змістовне співвідношення з текстом. Адам Тишка (Adam Tyszka), порушивши це питання: “Co łączy Stasiukowe FADO z melancholijną portugalską pieśnią, powstała w XIX stuleciu w ubogich